

Е.Ж.ӨМІРБАЕВ

«ӘДІЛ СҮЛТАН» ЖЫРЫНДАҒЫ ЕСІМ СӨЗЖАСАМ ЖҰРНАҚТАРЫ

В статье рассматривается система словообразования героического эпоса «Адил султан», которая была написана в XVI-XVII вв.

Makalede 16-17. yy'da yazılmış olan "Adil Sultan" destanında kullanılan isim yapım eklerinden bahsedilir.

“Adil sultan” kahramanlık destanı 16-17. yüzyıllarda nazım şeklinde yazılmıştır. Şiirler Nogay-Kazak devrinde yaşayan kahraman Adil Sultan ve eşinin gördüğü rüya hakkındadır. Deşt-i Kıpçak bölgesinde yazılan bu şiir parçalarında Fars dilinin tesiri açıkça görülür. Yani 14-16. yüzyıllarda Deşt-i Kıpçak ve Maverainnehir bölgelerinde medeniyet dili olarak Fars dili oldukça tesirlidir. Eserin kimin için ve kimlerin elinde bulunduğu hakkında bilgiyi Divan’ın ilk sayfasından alabiliriz.

Tarihçi alim A.İsin’e göre: destan Sök Sultan’ın oğlu Cangazi Rusya’ya sık sık gittiği seferlerin birinde götürülmüş ve oraya bırakılmış olabilir. Çünkü Cangazi Sultan 1881 yılında Ombı’ya Rusya’ya tabi olmak niyetiyle iki defa gitmiştir. Onun Rusya’ya gittiği zamanı Rusya’nın Dış Siyaseti Arşivi’nde saklı olan belgeler ispat edebilir [1,12].

Destan 14-15. yüzyıllarda halk arasında sözlü olarak doğmuş ve 15. yüzyılın sonu 16.yy.’ın başında yazıya geçirilmiştir. Bu destan Altın Ordu dağılmadan önce halk arasında icra edilip, sonra Nogay, Kazak ve Karakalpak olarak yavaş yavaş ayrılmasından dolayı değişerek bu günlerde bu halkların “öz” eserine dönüşmektedir. Bu devirde Kazak Hanlığı kuruluyordu. Aynı zamanda Kazak halkı da millet olarak kalıplaşmaktaydı. Başka yerlerde İdil-Cayık-Kırım aralığında 16. yüzyılda nogayların halk olarak kalıplaştığı zaman “Adil Sultan”, “Orak-Mamay”, “Er Şoban” ve “Kaztugan sözü” gibi destanlar nogay ve kazakların arasında icra edilmekteydi. Sonradan Nogayların bir kısmı Kazak Hanlığı’nın el altına girmeye başlar. 16. yüzyılın sonunda Kazak Hanlığı ile Nogay Hanlığı arasında olan savaş neticesinde Nogay biyi Ormanbet şehit olur. Haknazar saltanatı devrinde Kazak Hanlığı nogaylara sık sık savaş açarlar ve Nogay Ordusu dağılmaya başlar. Bunun hakkında Rus alimi V.İ.Jirmunskiy «Тюркский героический эпос» adlı kitabında şöyle der: «Nogay Ordası’nın dağılması Nogay uluslarının çoğunun Kazak Hanlığı el altına girmesine ve kazaklarla karışmasına sebep olur. Şih-Mamay’ın saltanat kurduğu “Altıyulu” Doğu Nogay uluslarının kazaklarla bir araya gelip “Küçük Cüz” olarak adlandırıldı [2,91].

Şimdi Kazak dil bilimi söz türetmesinin esas muhtavasını açıklanıp araştırma metodları ilmi bakımdan belirlenmiş bir bilim dalı olsa bile genel teorik meselelerle birlikte onun özel problemlerini daha açmak gerekmektedir. Son araştırmalar bu problemlerin dil bakımından yer alacağını gösterir. Söz türetme dilde belli bir kelime türetme görevini yapar. Dildeki çoğu kelimelerin söz türetme

vasıtasıyla yapılacağı bellidir. Söz türetme dalı dilin başka dallarının yapamayacağı görevi yapar. Söz türetme dalının özellikleri: yeni kelime yapım örnekleri ve metodları, söz türetim nüshalarının çeşitleri, kullanılış özellikleri, iri söz türetme öğeleri, onların yapımları, söz türetme öğelerinin görevleri [3,191]. Kazak dilinin şimdiki söz türetim sisteminin kökü Türk halklarının en eski zamanından başladığını gösterir. Türk dillerindeki şimdi Eski Türk yazı eserlerindeki söz türetim sistemi oldukça değişmiştir.

Söz türetim sistemi toplumun gelişmesiyle birlikte gelişerek şimdi birleşik dil sistemine döndü. Onu tarihi bakımdan incelemenin, yani otra asır Kazak yazılı eserlerindeki söz türetim sistemini ve sonraki devirlerdeki onun devamlılığını araştırmak, çok önemlidir. Çünkü bu dalın görevi, her hangi bir devrin yazı eserlerini incelemede aynıdır. Tabii, çeşitli devirlerde yazılan söz türetim nüshalarında bazı özelliklere rastlanır. Çünkü tarihi gelişmelere göre değişeceği bellidir. Eski ve orta asır yazılı eserlerinde söz türetmenin morfolojik metodu kullanılmıştır. Fakat her cümle üyelerinin kelime yapım ekleri çok azdır. Çağdaş söz türetim ile eski söz türetim sistemini mukayese yaparsak, çağdaş Kazak dilinde yapım ekleri çoktur. Aradan birkaç yüzyıl geçse bile, onların her devrinin dilin söz türetim sisteminin kalıplaşmasında da, kelime hazinesinin zenginleşmesinde de kendi payı vardır.

Eserde kullanılan yapım eklerinin çağdaş Kazak dili'ndeki eklerin eski varyantı olduğu bellidir. Onun için orta asır yazılı eserlerindeki ekleri incelemek çok önemlidir. “Adil Sultan” destanında rastlanan yapım eklerini *isimden isim yapım ekleri*, *filiden isim yapım ekleri* olarak ayrı ayrı çağdaş Kazak dili'yle mukayese ederek incelemeye çalıştık.

İsimden isim yapım ekleri. “Adil Sultan” Destanı'nda söz türetim sisteminin analitik, birleşimli (sintetik) ve kelime terkip metodları kullanılmıştır. Bu makalemizde söz türetim sisteminin ancak birleşimli (sintetik) metod hakkında söz edilir. Türk dilleri, onun içinde Kazak dili eklemeli dil olduğundan birleşimli metod türemiş kelimeleri türetmede çok kullanılmıştır. Bu metotla türetilmiş köklerin anlamı, ondaki esas kelimeye bağlıdır. Esas morfemin mânâsı gövdenin mânâsına destek olur.

-lık/-lik, -luk/lük, -lüg/-luğ yapım eki Eski Türkçe'de sahiplik bildirir. Çağdaş Türk Lehçeleri'nde sık kullanılan eklerdendir. Alimlerin bir kısmı bu ekin etimolojisini *ilmek* filinden, ikinci kısmı “lık tolu” (çok dolmuş) sözüden türediğini söylerler. Çünkü bu ek çoğunlukla isimlere eklenir [3,287]. E.Sevortyan: “Bu “dolu” anlamında Ermeni dilinde de *lik* sıfatının olması bu meseleyi zorlaştırır ve *lik* kelimesinin *-lig* yapım ekiyle ilgili daha kapsamlı bir inceleme yapılmalıdır” [4,51]. Yazı eserinde bu yapım eki isimlere eklenerek 1) soyut anlamlı isim kavramını; 2) izafi sıfat kavramını; 3) hareket ismini; 4) belli bir mekana olan izafiliği; 5) nesnenin neye ait olduğunu bildirir.

Örnek: “Adil Sultan cauğa tüşip kalğan *lik*larından habar berdiler [...] men özim carlı *lik*tan köremin...” (Adil Sultan düşmana esir olduğundan haber verdi [...])

ben fakirlikten görürüm...) [1,15]. 14. yüzyıla ait yazılı eserlerde *-lık* eki köklere eklenmekle birlikte gövdelere de eklenip yeni kelimeler türetir. Yani *-cı* eklenmiş isme, *-lı* ve *-sız* ekli sıfatlara, aynı zamanda *-mak* ekli fiillere eklenip, *-cı-lık*, *-lılık*, *-sızlık*, *-mak-lık* ekli çeşitli kavramlarda türemiş isimler yapar. Bunun gibi *-çılık* eki tarihi gelişimde *-şılık*'a değişerek Abay'ın eserlerinde çok kullanılmıştır. Profesör R.Sızdık'a göre bu ek çoğu kelimelere eklendiğinde ikiye ayrılmayacak ek şeklinde bol bol kullanılmıştır. Örnek: caman-*şılık*, aure-*şilik* v.s. [4,50]. Çağdaş Kazak dilinde kazak bozkırındaki idare sisteminin kendine has özelliklerine bağlı olarak türemiş rütbe isimleri mevcuttur. Onlar işte bu ek vasıtasıyla kelime türetmiştir: han-*dık*, patşa-*lık*, sultan-*dık*, bek-*tik* v.s. Bu ekler Çağdaş Kazak dilinde sıfatlardan türemiş isimleri türetmede *-lık/-lilik*, *-dık/-dilik*, *-lık/-lilik* şeklinde kullanılır.

Örnek: aykındılık, körkemdilik, öcettilik v.s. [5,116]. Yazılı eserde bu eklerin yanında isimden sıfat türeten *-lı/-li* ekine de rastlanır: Adilim ğark olca*lı* bolğanda er şırağı [...] at minip casau*lı* cau karum sayladı... (Adilim ganimetli olduğunda er mumu [...] ata binip düşman silahını hazırladı...) [1,45]. Çağdaş Türk Lehçelerinde ayrı ayrı çeşitli görev yapan *-lığ*, *-lı* eklerinin 11-12 yy.'da yaptığı görev ve anlamında kendi aralarında yer değiştirme belli olduğundan dolayı bu ekin en eski ek olduğunu söyleyebiliriz [6,23].

-sız/siz ekinin etimolojisi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bu ek olumsuz anlam taşıyan, yani *-lı/li* ekine zıt gelen bir ektir. Bu ek başka sözlere eklenme imkanına rağmen, anlam bakımından Türk Lehçelerinde genellikle sınırlı ekler sırasına girer. Ayrıca *-sız/-siz* eki ham fiil, hem de isim sıfatında görülür ve fiil köklü isimle, sıra sayı sıfatıyla ve sıfatla söz türetme ilişkisini yapamaz. O ancak belli bir nesneyi ve dil bilgisi bakımından saf nesne sıfatındaki değişimleri belirten isimlere eklenip yeni sıfat türetir [3,346]. Bu ek "Adil Sultan" destanında çağdaş dilimizdeki gibi belirli bir özelliğin (kalitenin) yok olduğunu veya sayı, miktarın fazla (çok) olduğunu belirtir.

Örnek: "Turılıksız kara uyge tu kötermek ne kerek..." (Üstunsuz kara eve bayrak kaldırmak ne gerek...) [1,54]. Bu ek eski Kıpçak yazılı eserlerinde *-sız/-siz*, *-süz/-suz* şeklinde kullanılmıştır: tanir işi*siz* (Tanrı'nın işinsiz), eç yaman*sız* (hiç kötülüksüz), aruksuz (saf değil, kötülüklerden kurtulamayan) v.s. [9].

-sız-siz ekinin tabiyatı hakkında E.Sevortyan şöyle der: "*-sız* eki çok eskiden kullunılagelen ektir. Çok kullanılsa bile dilimizdeki şimdiki kullanılışı sınırlandırmaya başladı. Bazen kendinden sonra balka da ekleri ekleyebilir" [5,122]. A.Kerimulı'ya göre, *-sız* eki Eski Türkçedeki *-sıra* ekinin anlamıyla aynıdır. Mesela, kağan-sıra (kağansız kalmak), uruğ-sıra (nesilsiz kalmak). Bu sırada alim R.Radlof'un "*-sıra* eki kökü olumsuz anlam veren *-sız* ekiyle *-a* ekinin birleşmesinden meydana gelmiştir" sözü delil olabilir [4,55].

Çağdaş Kazak dilindeki benzetme, karşılaştırma ve denkleştirme anlamında kullanılan *-day/dey* eki "Adil Sultan" destanında da hiç değiştirilmeden kullanılmıştır.

Örnek: "...kobağı murın kıyğaş kas betin ayday balkıtıp közin suday tolkıtıp..." (...güzel burnu, kaşını ve yüzünü ay gibi eritip, gözünü su gibi dalgalatıp...) [1,64]. -day/dey eki Eski Türkçede -dağ şeklinde kullanılmıştır. Ek sonundaki -ğ sesi bazen -g olarak rastlanır. Kazak şivelerinde *andak-mundak* gibi sıfatların kullanıldığı bellidir. Kazak edebi dilindeki -day/dey eki Eski Türkçenin ses değişimleri neticesinde bugüne yetişen nüshasıdır [6,23]. -day/-dey eki zarf türetmede çok kullanılır. İsim, sayı sıfatı, sıfat ve zamir soylu kelimelere eklenerek türlü anlam veren zarfları türetir. Bu ekin etimolojisi konusunda türkolojide çeşitli fikirler vardır. Mesela, N.Dmitryev bu ekin *dek* kalıbıyla ilgili olduğunu söyler. Fakat A.Kononov bu ekin soyunu vasıta halinden araştırır. Ayrıca C.Deniy'in bu ekin *teng/deng* kelimesinden türediği hakkında fikrini destekler. Çünkü -day/dey eki eklenen kelimenin manası bir şeyle karşılaştırarak ve denkleştirerek olursa, onun kökü *tenj* (denk) kelimesiyle ilgili olduğu gerçeğe yakındır.

Fülden isim yapım ekleri. "Adil Sultan" destanında sık sık fülden isim yapım eklerini incelemeye çalıştık. Çağdaş Kazak dilinde -u eki isim sıfatındaki terimleri türetir: *tusau, kadau, curau, kıstau* v.s. Dilimizde hareket bildiren isimler ile -u-şı//şi eki vasıtasıyla türeyen eski türemiş isimlere göre, yeni mânâlı terimlerin oldukça çok olması Sovyet devrinde fikrin, ilmin, sanayinin, kültürün, bilimin gelişmesine bağlı olarak onların kelime türetme kabiliyeti de gelişir: okuşı (öğrenci), cürgüzüşi (şoför) v.s. [5,175]

"Adil Sultan" destanında -u ekinin vasıtasıyla türeyen isimler seyrek kullanılmıştır.

Örnek: "...at minip *casaulı* cau karun sayladı... (...ata binip düşman silahını hazırladı...)" [1,64]. -u ekinin yanında isim türeten -mak/-mek ekine de sık sık rastlanır. "...turılkısız kara uyge tu kötermek ne kerek, tuğanı cok calğızğa sopayıp calğız şapmak ne kerek..." (Üstünsüz kara eve bayrak kaldırmak ne gerek, akrabası olmayan yalnızca tek başına saldırmak ne gerek...) [1,54].

13-14. yüzyıllarda yazılan Kıpçak yazı eserleri dilinde -mak/-mek ekiyle türeyen fiiller inaktif görevini yapar [6, 23]. Ondan sonraki Eski Kazak dilinde -u eki hareket bildiren isim türeten ve bol bol kullanılan ekler dönüşür.

Eserde diğer Türk lehçelerinde olmayan -ıŋki, -ıŋki/-ıŋki fülden isim yapım eki de göze çarpmaktadır. Bu ek fiillere eklenip onlardan kelimelerin esas sözcük anlamlarıyla ilgili türemiş sıfatlar yapar.

Örnek: "...torınıŋ kuyrıŋı tu tübinden kesil*ıŋki* köründi [...] sadak tolğan say kez ok şaşıl*ıŋki* köründi... (...dorusunun kuyruğu bayrak dibinden kesilmiş gibi göründü [...] sadak dolu oklar saçılmış gibi göründü...) [1,67].

Genel olarak Kıpçak Türkçesinin dil özellikleri konusunda J.Eckmann'a göre, Kıpçak konuşma dili değil, Memlük sahasında yazılmış olan eserlerin dili kastedilmektedir. Kıpçak konuşma dili bunun gibi eslere hemen hemen hiç yansımamıştır. Memlük Kıpçak eserleri kendi dönemlerinin standart diliyle yazılmışlardır. Ancak dönem, Karahanlı'dan Çağatay'a geçiş dönemidir. Dolayısıyla dil, Harezmi-Kıpçak sahasındaki eserlerde istikrarlı bir bütünlük

göstermez. Harezmi eserleri arasındaki farklılıklar olduğu gibi Harezmi sahası eserleriyle Memlük sahası eserlerinin dili arasında da bazı farklar vardır. Bu farkları Janos Eckmann sekiz maddede toplamıştır:

1. Memlük Kıpçak eserlerinde, birden fazla heceli kelimelerin sonunda bulunan ince ve kalın *g*'ler çoğunlukla erimiştir: sarı-sarıg, tiri-tirig, korku-korkug...

2. Teklik 3. şahıs iyelik ekinden sonraki yönelme hali eki, Harezmi Türkçesinde *-ngA*, *-nA* iken Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla *-nA'*dir: *agzına*, *yüzine*...

3. Çıkma hali eki Harezmi Türkçesinde *-dm* iken Kıpçak Türkçesinde *-dAn* biçimindedir: *suwından*, *ay yüzülden*...

4. 1. şahıs zamirlerinin ilgi hali Harezmi Türkçesinde *meniñ-menim*, *biziñ-bizim* iken Kıpçak Türkçesinde sadece *menim*, *bizim* biçimindedir.

5. Fiil çekiminde çokluk 1. şahıs eki Harezmi Türkçesinde genellikle *-mIz* iken Kıpçak Türkçesinde *biz'*dir.

6. Harezmi Türkçesindeki *ermez/ermes* e karşılık Kıpçak Türkçesinde çoğunlukla *degül* (değil) kullanılır.

7. Harezmi Türkçesinde nadir kullanılan *-dUk* sıfat-fiil eki Kıpçak Türkçesinde bolca kullanılır.

8. Soru edatı Harezmi Türkçesinde *mU* iken Kıpçak Türkçesinde *mI'dır* (7,264-266).

Bildirimizde dil araştırmacılarımızın teorik fikirlerini ele almaya çalıştık. Söz konusu eserde rastlanan eklerin çoğu çağdaş Kazak dilinde sık sık kullanılır. Fakat birinin kullanım sıklığı artmış, bazılarının da seyrelmiştir. İşte bu yazı eserini incelemek sadece Kazak Dili için değil, bütün Türk Lehçeleri için de çok önemli olduğunu düşünüyoruz.

KAYNAKLAR

1. Bayaliyeva, G.C. 11-12. yy. Yazılı Edebi Eserler Dilindeki Sıfatlar, Almatı, 2003 (Баялиева Г.Ж. XI-XII ғғ. жазба әдеби ескерткіштер тіліндегі сын есімдер. Алматы, 2003).
2. İsin, A.İ. "Adil Sultan" Kahramanlık Destanı, Almatı, 2001 (Исин А.И. «Әділ сұлтан» эпикалық жыры, Алматы, 2001).
3. Kazak Dil Bilgisi, Astana, 2002 (Қазақ грамматикасы, Астана, 2002).
4. Keriuli, A. Eski Türk Eserlerindeki Yarım Ekleri (14. yy.), Türkistan, 2005 (Керімұлы Ә. Ескі түркі ескерткіштері тіліндегі сөз жасайтын жұрнақтар (XIV ғ.), Түркістан, 2005).
5. KSSR Dil Bilimi Enstitüsü. Çağdaş Kazak Dilinin Söz Türetim Sistemi, Almatı, 1989 (ҚССР Тіл білімі институты. Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі, Алматы, 1989).
6. Ömiraliyev, K. 15-19. yy. Kazak Nazmının Dili, Almatı, 1976 (Өмірәлиев Қ. XV-XIX ғасырлардағы қазақ поэзиясының тілі, Алматы, 1976).
7. Eckmann, J. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar, TDK, Ankara, 1996.
8. Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara, 2003.

REZUME

E.OMIRBAYEV (Turkistan)
WORD-FORMATION NOUNS IN THE EPIC "ADIL SULTAN"

In this article the system of word formation of the heroic epic "Adil Sultan", which was written in the 16-17 centuries.